

Hejdánek a Patočka: dva filosofové „nepředmětnosti“

Petr Jíra

in: Martin Šimsa (ed.), *Nepředmětné výzvy české filosofie. K myšlení Ladislava Hejdánka*, Ústí nad Labem: Filozofická fakulta Univerzity J. E. Purkyně, 2013, p. 171–183

in: Martin Šimsa (vyd.), *Nepředmětné výzvy české filosofie. K myšlení Ladislava Hejdánka*, Ústí nad Labem: Filozofická fakulta Univerzity J. E. Purkyně, 2013, str. 171–183

- ◆ článek, česky, vznik neuveden,
- ◆ article, Czech, origin n.a.,

Hejdánek a Patočka: dva filosofové „nepředmětnosti“

Ladislav Hejdánek byl podle vlastních slov ke své filosofii nepředmětnosti inspirován Janem Patočkou.

Jan Patočka je znám z různých úhlů pohledu, existují různé a často si odporující interpretace jeho díla. K různosti interpretací přispívá zajisté také povaha Patočkova díla. Patočka byl přesvědčen, že myšlení je pohyb bez předem daného cíle, pokud by ustrnulo v „definitivních formulích“, přestalo by být tím, čím je, tedy myšlením. Patočka své často široce koncipované filosofické projekty opouštěl, někdy je přitom ani nedával z ruky, aby se za čas vrátil ke stejné problematice, ovšem s jiným pojmovým aparátem. Interpretace Patočkova díla je proto velmi obtížná záležitost.

Jednou z mnohých strategií, dosud málo využívanou, je sledovat Patočkovu filosofii v její živé působnosti, totiž zorným úhlem koncepcí, které inspiroval.

S tímto záměrem se pokusím sledovat Hejdánkuv poukaz na problematiku „nepředmětnosti“ v Patočkově myšlení. Pokud je mi známo, neexistuje ještě žádný pokus hledící na Patočkovu filosofii jako na filosofii nepředmětnosti. Neusiluji ovšem o vystižení Patočkova díla vcelku, nýbrž bych chtěl pouze ukázat, že Patočkova filosofie je mimo jiné také „filosofií nepředmětnosti“.

Oprávnění k tomuto pokusu čerpám především z Patočkových dosud nepublikovaných „válečných rukopisů“, vycházet budu hlavně ze studií: „Nepředmětné a zpředmětnělé nitro“ a „Svět a předmětnost“. Negativní platonismus, který by si pozornost rovněž zasloužil, z důvodu nedostatku prostoru opomímám.

Získem tohoto pokusu by mělo být zjištění, že česká filosofie má dva filosofy nepředmětnosti, Patočku a Hejdánka. To by mohlo znamenat dvojí: 1. Posílení názoru, že má smysl rozvíjet myšlenku nepředmětnosti. 2. Vznik možnosti srovnávat obě filosofie nepředmětnosti.

Ad 1. Patočka říká: rozlišení mezi předmětným a nezpředmětnitelným jsoucnem způsobuje závrať, beroucí myšlení jeho samozřejmé přesvědčení o ryze pohotové povaze všeho, co existuje. Udržet tuto závrať v tom, v čem je plodná a oživující, je hlavním cílem mého příspěvku.

Ad 2. Pokud jde o druhou možnost, srovnání Hejdánkovy a Patočkovy „filosofie nepředmětnosti“ tvoří spíše jen pozadí mého příspěvku, bude tedy provedeno jen v několika náznacích, úmyslně omezených na to, v čem se oba myslitelé shodují.

1.

Krátká poznámka o válečných rukopisech.

Zhruba v období mezi lety 1936-1945 rozvrhoval Patočka vlastní filosofickou pozici kolem ústředních pojmů „nepředmětného nitra“, „života“ a „celku světa“. S koncem druhé světové války Patočka projekt odložil, aby se k němu již nevrátil. Texty zůstaly v rukopisné podobě, Patočka je nedal k dispozici ani svým přátelům a žákům, nebyly zařazeny do archivního vydání Patočkova díla. Až na krátkou ukázkou v časopise Reflexe nebyly dosud vydány.

2.

Hejdánek vzpomíná, že se slovem „nepředmětnost“ se setkal poprvé v Patočkově textu „Pochybnosti o existencialismu“ z roku 1947. Patočka zde mluví o živém a nezpředmětnitelném já, které se nikdy nemůže stát předmětem zkušenosti, protože každou zkušenost umožňuje. „Živé já“ je příliš blízko na to, abychom se s ním mohli setkat, podmínkou setkání je totiž distance. Kde existuje distance, existuje také zpředměťňování, které má různý smysl a svoji strukturu, kterou zde ovšem Patočka neprobírá. Zdůrazňuje pouze jedno: živé já se nikdy nedá zkoumat s odstupem, v tom případě, zpředměťněno, by nebylo „živým já“, stalo by se pouhým slovem, pojmem, flatu voci.

Z této perspektivy kritizuje Patočka existencialismus. Existencialistům se nedaří uchopit „živé nepředmětné já.“ Podle Heideggera je člověk bytost sebe sama tvořící, tedy podstatně nehotová. Patočka ovšem tvrdí, že svět člověka sebe sama tvořícího by byl světem objektivním, předmětným. Každá volba předpokládá totiž něco daného, z čeho lze volit, nepomůže tvrzení, že

¹ Svět a předmětnost, §1.

hodnoty a možnosti tvoříme: tvorba totiž v tomto případě znamená jen, že „to, co dáno nebylo, pojednou dáno jest“. Výsledkem je tudíž předmětný svět, proměna světa v dané a hotové.

Díky znalosti Patočkových válečných rukopisů můžeme kritiku Heideggera domyslet: není možné filosoficky uchopit nepředmětné nitro ve světě pochopeném předmětně. Chceme-li proniknout k „živému já“, potřebujeme vypracovat také nepředmětné pochopení druhého já, bližního i zvířete, organické i neorganické přírody, věcí v širokém smyslu slova, to vše na pozadí jistého pochopení celku světa.

3.

Ještě dříve, než vypracoval myšlenku nepředmětnosti, musel k ní Patočka nalézt metodologický klíč. V publikované studii „Duch a dvě základní vrstvy intencionality“ z roku 1936 rozlišuje Patočka mezi aktovou a horizontovou intencionalitou. Aktová intencionalita je pohled bdělého já na objekt. Docela dobře lze pro popis aktové intencionality použít Hejdánkuv popis intencionality v jeho pojmosloví „předmětné“: jde o intenci, která je jako nějakou čočkou zaměřená na svůj předmět. Nelze ovšem vysvětlit vědomí (či chcete-li, duševní život) pouze za pomoci aktové či předmětné intencionality. Takové vědomí by bylo nesouvisejícím sledem atomů přítomnosti. K vědomí patří nutně intencionalita horizontová, tedy vztahování se k něčemu, které nemá charakter bdělého přítomného aktu, nýbrž tvoří jakýsi horizont, který obklopuje a umožňuje bdělé vědomí. V podobném smyslu mluví Hejdánek o nepředmětné intencionalitě jako o „zakotvení v něčem, navázání na něco.“

Myšlenku horizontové intencionality lze pochopit jako počátek Patočkova válečného filosofického projektu. Impulsy k této myšlence získal od Husserla a Heideggera. Důležitým příkladem horizontové intencionality je jak „časové vědomí“ Husserlových „Karteziánských meditací“, tak Heideggerova myšlenka naladěnosti.

Domnívám se však, že Patočka zamýšlel myšlenku horizontové intencionality radikalizovat daleko nad rámec koncepcí svých učitelů. Husserlova fenomenologie je podle válečných rukopisů zaměřená příliš na aktovou intencionalitu, Heidegger jako nutný doplněk sebe sama volícího pobytu vypracoval předmětně daný svět, výsledkem je pak pobyt „obsahově prázdný“.

Patočka však nechce pouze vypracovat novou fenomenologickou metodu, nýbrž fenomenologickou filosofii,² jakousi novou první filosofii či novou metafyziku, postavenou na myšlence nepředmětnosti.³

4.

Ve studii „Nepředmětné a zpředmětnělé nitro“ Patočka konfrontuje tezi, že lidské nitro je podstatně nepředmětné, s psychologickými metodami, které nitro zpředměťují. Předpokladem psychologické analýzy je distance od zkoumaného předmětu. V evropské badatelské tradici platilo a dosud platí, že čím větší distance, tím větší objektivita, tedy vědeckost. Uzávorkujeme-li však ideu objektivitu, dojdeme k zjištění, že počátkem psychologické analýzy je totožnost zkoumajícího a zkoumaného, vidoucího a viděného. Toto zjištění je banální jen na první pohled, ve skutečnosti problematizuje s velkým dosahem ideu objektivitu.

Na počátku psychologické reflexe stojí podle Patočky subjekt-objektová nerozlišenost, které se ovšem obvyklé psychologie různými metodami zbavují, neboť mělo-li by se zůstat u tohoto počátku, zjistili bychom jen nerozlišenost, neurčitost, chaos, hlubinu, jejíž meze nelze nalézt a již nelze vyjádřit slovy.⁴

Na této zkušenosti samozřejmě nemůže být postavena věda v obvyklém smyslu slova. Na druhou stranu platí, že bez této prazkušenosti není duševní život pochopitelný. To znamená, že psychologická věda, která nerozlišenost počátku reflexe přeskakuje, nemůže proniknout ke skutečnému duševnímu životu. Objektivně totiž dovedeme ze svého duševního života zkoumat jen

² „Fenomenologická filosofie se od fenomenologie liší tím, že nechce jenom rozebírat fenomény jako takové, nýbrž chce z toho vyvodit důsledky, jak se říká, metafyzické, to znamená ptát se po vztahu mezi fenoménem a jsoucnem.“ Platón a Evropa, kap. 2. „Ale fenomén k tomu vlastně je, fenomén je k tomu, aby nám ukazoval věci, tudíž my jdeme za touto vnitřní tendencí fenoménu a ztrácíme fenomén jako takový ze zřetele“

³ O tom mluví ve vzpomínkách. Viz také rukopis „O dvojím způsobu filosofování“.

⁴ Nepředmětné a zpředmětnělé nitro, §1, s. 2

to, co je pro nás mrtvé, překonané, co „přebolelo“. Absurditu objektivního postoje k duševnímu dění pochopíme, pokusíme-li se zaujmout objektivní postoj k celému duševnímu životu.⁵ Z duševního života bychom tím vyloučili všechen živý zájem, všechno napětí a všechno ještě nerozhodnuté. Objektivistický psycholog vidí z duševního života jen minulé, ovšem jakési umrtvené minulé, ve skutečnosti je i minulost živou a nerozhodnutou součástí duševního života.

Duševní život je poutí, kterou nekonáme, nýbrž kterou jsme.⁶ (říká Patočka). Život nitra je „zápasící putování“, které nemůže být nikdy v celku jako věc před naším pohledem, z celku putování nám mohou být přístupné pouze momenty, zastávky – které objektivizovat znamená umrtvovat, zbavovat jejich smyslu pro celek duševního života.⁷ To může vést nakonec k sebeodcizení,⁸ které se velmi výstižně podařilo zachytit např. Robertu Musilovi v románu „Muž bez vlastností“.⁹

Podle Patočky je třeba se zhloubat do zkušenosti nerozlišenosti subjekt-objektové, jinak řečeno do objevu nezpředmětnitelného nitra. Tento objev působí sice závrat', ta však není prázdná a neplodná, naopak může být „pramenem nesmírného všeoživení“¹⁰.

Psycholog by měl mít smysl pro nitro, pro jeho poslední neobjektivovatelnost. Patočka tvrdí: „Pro psychologa, který má smysl nitra, musí zůstat povždy na dně jeho analýz dojem podobný tomu, který by měl, kdyby otvíral donekonečna skříňky obsahující vždy menší a menší; každá z nich je stejně tajemná, každé řešení stejně vnější, a všechno svým charakterem skříňky poukazující na něco, co je podstatně obsahem.“¹¹

Výsledek Patočkových úvah není pouze negativní zjištění, že nitro je v posledku nezpředmětnitelné, nýbrž také poznatek tzv. transgresivnosti každého duševního jevu. Každý jev duševního života je transgresivní, to znamená, je sebou samým a ještě něčím více, „je po určité stránce totální, ... v sobě obsahuje celý život implikací, narážek, obran a protikladů, takže není přehnané, řekne-li se, že z nejmenší jednotlivé fáze života, pochopené do hloubky, by bylo možné vyčíst jeho celek.“¹²

5.

Dospěli jsme k tomu, že lidské nitro je nezpředmětnitelným celkem duševního života, zápasící poutí, jejíž momenty od sebe nelze oddělovat. Vzniká přirozeně otázka, jak toto nitro souvisí s předměty a světem. Tato otázka zní v Patočkově podání jako otázka po jednotě předmětného a nepředmětného, ještě jinak jako otázka, zda předmětné může být základem pro nepředmětné či naopak.¹³

Předmětné nemůže být základem pro nepředmětné, protože je možné jen na základě syntetizující aktivity nepředmětného nitra, jejímž korelátům každý předmět je. Naproti tomu nepředmětné nitro lze pojímat jako nezávislé a základní, jen je třeba nechápat pojem „základ“ předmětně. To znamená, nechápat základ jako substanci stále přítomnou, pohotovou, neotřesnou a „v spolehlivosti mrtvě tupou“. Nepředmětný základ také nelze chápat jako svého druhu

⁵ Tamtéž.

⁶ Tamtéž, §2, s. 11.

⁷ Tamtéž, §2, s. 12.

⁸ Tamtéž, §2, s. 10.

⁹ Musil: „Dnes naopak odpovědnost nemá své těžiště v člověku, nýbrž ve věcných souvislostech. Což nikdo nepostřehl, že se prožitky staly nezávislými na člověku? ... Kdo ještě dnes může říci, že jeho hněv je jeho hněv, když mu do toho mluví tolik lidí a rozumějí tomu lépe než on? Vznikl svět vlastností bez muže, svět prožitků bez toho, kdo je prožívá, a vypadá to bezmála tak, jako by v ideálním případě člověk už soukromě nic neměl prožít a jako by se laskavá tíže osobní odpovědnosti měla rozložit do soustavy formulí možných významů. ... Neboť víra, že na prožívání je nejdůležitější to, že je prožíváme, a na konání to, že je konáme, začíná se většině lidí jevit jako naivita. Jsou ovšem ještě lidé, kteří žijí docela osobně. ... Milují všechno, čeho se dotknou svými prsty, a jsou tak dočista soukromou osobou, jak jenom je možno; svět se stává soukromým světem, jakmile s nimi přijde do styku, a září jako duha. Možná, že jsou velmi šťastni; ale tento druh lidí připadá ostatním obvykle už absurdní, ačkoli ještě nikterak není jisté, proč.“ (116)

¹⁰ Tamtéž, §1, s. 2.

¹¹ Tamtéž, §1, s. 4.

¹² Tamtéž, §1, s. 4-5.

¹³ Svět a předmětnost, §1, s. 1.

předmětno, pro které nám dosud chybí kategorie. Nepředmětný základ musí být cosi živoucího, ve svém žití s povahou všeho žijícího v nějakém stupni spřízněno.¹⁴

Uvažujeme-li o nepředmětném základu, musíme zprvu uvažovat o dvojím nepředmětnu: 1. O lidském nitru, prameni zkušeností, ze kterých můžeme jediné vycházet, 2. O světě, horizontu všech horizontů možných zkušeností. Podle studie „Svět a předmětnost“ nelze pochopit syntetizující aktivitu nitra jen z něj samého, nýbrž je třeba uvažovat o světě jako „celku významů“, bez něhož není syntetizující aktivita lidského nitra možná.

Patočka uvažuje o „původním pojmu světa“, který umožňuje všechny ostatní, odvozené pojmy světa. Např. pojem „vesmír“ je extrapolací poukazů za hranici horizontu, jejímž výsledkem je dojem, **jako by** svět byl hotovým nadpředmětem, o kterém ovšem nikdy nelze mít zkušenost. Pojem vesmíru je jistě oprávněný a užitečný, není to však původní, všechny ostatní pojmy světa umožňující pojem světa. Původní pojem světa je „významový celek“, panující našemu životu jako pramen všech předmětných významů a pojmů. Původní svět je podstatně nezpředmětnitelný a jako takový nepřichází k lidskému nitru zvenčí, nýbrž je součástí jeho zápasícího putování jako „rozvrh, plán ražené cesty“. Původní svět je „světlem života“, něco, co dává našemu putování orientaci, porozumění pro to, co nás obklopuje.¹⁵

Podle Patočky se toto porozumění rozlévá do různých životních poloh,¹⁶ jakýchsi základních a celkových způsobů orientace.¹⁷

Nejběžnější je poloha každodennosti. Rytmus této životní polohy je poklidný, mechanický, žije se takřka tak, že se nechává za sebe žít něco jiného, iniciativa člověka je pak omezena na nepatrné a skoro automatické zásahy.¹⁸

Člověk ovšem není pasivním odleskem světa a zajatcem životní polohy, ve které se ocitl. Každá poloha má smysl výzvy, na kterou člověk odpovídá, pochopit polohu či situaci, ve které jsme, jako něco daného, je smyslem právě jedné z poloh, zvykově-utilitárně zaměřené každodennosti.

6.

V závislosti na životní poloze máme jiné porozumění pro smysl předmětnosti.

Předmět je výsledek syntetizující aktivity nepředmětného nitra orientovaného nepředmětným světem. Patočka rozděluje předměty na čtyři základní úrovně.

1. Oddíl nejryzejších předmětů tvoří obecné a abstraktní pojmy. Nemají samostatné žití-bytí, jsou to tedy jen předměty intersubjektivně platné.

2. Druhý oddíl předmětnosti tvoří „praktické předměty neboli potřeby“. Na rozdíl od první skupiny již mají vlastní samostatnost, veškeré poukazy na ni jsou však každodenním zvykem potlačeny.

3. Třetí oddíl předmětnosti tvoří vlastní duševní stavy, děje, vlastnosti, osobnost. Probírali jsme.

4. Nejmenší stupeň předmětnosti má poslední oddíl, do kterého spadá příroda a bližní, tedy příroda v roli bližního (velká část přírody se totiž podle Patočky může stát bližním) a člověk v roli bližního. Bližní je v podstatném smyslu partnerem, něčím, čemu spontánně přiznáváme stejný život, jaký cítíme v sobě.

Zápasící putování, kterým je naše nitro, může tak své cestě potkat další nepředmětná nitra, s nimiž nebo s ohledem na něž prožíváme, která tvoří jakési naše „sousvětí“.¹⁹ To je ovšem možné jen v případě, že se nacházíme v určité životní poloze, na kterou správně reagujeme. Nemůžeme zde probírat rozmanitost životních poloh a reakcí na ně, postačí malé naznačení toho, že Patočka musí předpokládat životní polohu, v níž je člověk maximálně otevřen pro svět a pro nepředmětná nitra v něm. Základem této polohy je spoluznění, sympatie, účast na životě, žití v živém a s ohledem na ně.²⁰ Ačkoli Patočka říká, že k takovému vnímání dochází zřídka, nejedná se o zkušenost nějak mystickou, nepochopitelnou, nýbrž naopak: přes svoji vzácnost tvoří jednu z mezí

¹⁴ Tamtéž, §1, s. 2

¹⁵ Tamtéž, §3, s. 3, 4.

¹⁶ „Každá „poloha“ životní jest okruh určitého životního „účelu“ a jeho prostředků, jako které se v ní předmětnosti objevují.“ Tamtéž, §3, s. 5.

¹⁷ Tamtéž, §3, s. 4.

¹⁸ Tamtéž, §3, s. 4.

¹⁹ Tamtéž, §3, s. 6.

²⁰ Tamtéž, §4, s. 9-10.

našeho vnímání světa, tedy živý protějšek zpředměňování světa, věcí a lidí v něm. Toto živé vnímání je metodologicky nezbytné: vlastní nitro nemůžeme pochopit nepředmětně bez vykázání souvislosti s ostatními nitry a se světem. Nepředmětné nitro lze myslet jen jako součást vztahů k ostatním nepředmětným nitřům v nepředmětném světě.

7.

Srovnáváme-li Patočkovu filosofii nepředmětnosti s Hejdánkovou, dojdeme k jedné důležité shodě. U obou myslitelů nelze redukovat zkušenost na to, co je ve zkušenosti „právě přítomné“. Hejdánek říká: žádná událost není jen tím, co se někomu momentálně ukazuje, nýbrž i tím, co se nejeví hned, co může být zřejmé teprve z dalšího průběhu události a ze zapojení události do souvislosti s dalšími událostmi atp. Podle Patočky je třeba každý fakt duševního života chápat jako transgresivní, tedy obsahující v sobě celý život narážek, implikací, obran. Ty se přirozeně týkají toho, co není momentálně přítomné.

Ke každé přítomné zkušenosti patří nějakým způsobem to, co se momentálně neukazuje. Hejdánek tvrdí, že velmi plodná filosofická metoda je ta, která ve zkušenosti sleduje poukazy ke skutečnostem, o nichž zatím zkušenosti nemáme, nebo jen nevíme, že je máme, neboť je odmítáme vzít na vědomí.²¹ Tímto způsobem by zřejmě oba myslitelé odpovídali na otázku, jak jsou tzv. nepředmětné skutečnosti vykazatelné ve zkušenosti.

Patočka válečných rukopisů by mohl odpovědět, že o nepředmětnosti světa, vlastního nitra a ostatních niter víme v určité „životní poloze“. „Životní poloha“ je pojem, který určitým způsobem odráží celkovost zkušeností – zkušenosti v ní lze tedy sledovat ve všem, na co poukazují, tedy i v souvislostech s nepřítomným. „Životní poloha“ je tvořena „jednotou nerozlišených nálad.“ Jednotlivou náladu je rovněž třeba pochopit celkověji. Ke každé náladě patří poukazy k tomu, čím bytostně není, např. v radosti je potlačený odkaz ke smutku a naopak. Životní poloha spojuje určité nálady do jednoho celku. „Životní polohy“ směřují k celkovosti, každá životní poloha chce být sama světem, vytvářejíc iluzi, jakoby pravý život existoval jen v ní.²² Každá životní poloha ovšem odráží celek také v tom, že každá svým způsobem obsahuje i ostatní životní polohy. Např. k životní poloze každodennosti patří určitá potlačovaná nespokojenost, tedy přidušené vědomí o omezené šedi této polohy, které se projevuje společností tolerovanými i netolerovanými způsoby. Naopak např. k životní poloze narkomana, hráče, dobrodruha patří vědomí o „normalitě“ jako „o nejrušivější a nejtrapnější možnosti“.²³

²¹ Fenomén, zkušenost, kritická reflexe, 17.

²² Svět a předmětnost, §3, s. 6.

²³ Svět a předmětnost, §3, s. 6.